

СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ РОЗВИТКУ ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ

Мостенська Т.Л.,
Федулова І.В.

З середини ХХ століття проблема забезпечення продовольством набула світового значення. Еволюція поглядів на цю проблему стала причиною введення в обіг ООН поняття «продовольча безпека» у 1974 р. Це поняття розглядалось у контексті світової продовольчої безпеки і мало на увазі збереження стабільності на ринках продовольчих товарів при доступності базових харчових продуктів для всіх країн світу [1].

Римська декларація Про всесвітню продовольчу безпеку 1996 р. визначає стан досягнення продовольчої безпеки країни як стан, коли всі особи у будь-який час мають фізичний та економічний доступ до безпечного та повноцінного продовольства у обсягах, якості, та асортименті, необхідних та достатніх для задоволення власних фізіологічних потреб і переваг, які необхідні для здорового життя, фізичного та соціального розвитку особистості, забезпечення здоров'я та розширеного відтворення нащадків [2].

Виходячи із наведеного визначення продовольча безпека має на увазі:

фізичну доступність у достатній кількості до безпечного продовольства;

економічну доступність до продовольства у необхідних обсягах і якості всіх соціальних груп населення;

автономність та економічну самостійність національної продовольчої системи (продовольча незалежність);

надійність - здатність національної продовольчої системи мінімізувати вплив сезонних, погодних та інших коливань на забезпечення продовольством населення всіх регіонів країни;

стійкість – раціональна продовольча система розвивається у режимі розширеного відтворення [3].

Продовольча безпека країни за визначенням ФАО – це система, що чітко функціонує для забезпечення всіх прошарків населення харчовими продуктами за прийнятими фізіологічними нормами за рахунок власного виробництва та необхідного імпорту тих продуктів харчування, для виробництва яких немає внутрішніх умов. Останнім часом посилилась роль національної продовольчої безпеки у системі світової продовольчої безпеки. Продовольчу безпеку можна розглядати як забезпечення певного рівня вітчизняного виробництва, що побудоване на засадах або повного самозабезпечення країни, або підтримки критичного мінімуму виробництва продовольства [4].

Поняття продовольча безпека і продовольча незалежність виступають взаємопов'язаними. Якщо продовольча безпека - це забезпечення державою населення країни якісним продовольством на рівні науково обґрунтованих мінімальних норм харчування, то продовольча незалежність – це певний рівень самозабезпечення країни продовольством, задоволення потреб населення у

харчових продуктах за рахунок внутрішнього виробництва. Продовольча незалежність виступає необхідною умовою продовольчої безпеки країни.

Важливим аспектом дослідження рівня продовольчої безпеки в країні є розробка систем показників, що дозволяють оцінити її стан. У сучасній літературі існує велика різноманітність показників, що запропоновані для цих цілей.

С.С. Бекенов зазначає, що продовольча безпека оцінюється широким спектром показників. Спочатку такими показниками виступали: середньодушові доходи населення, перехідні залишки продовольчого зерна, спочатку на рівні 20%, а пізніше – 16% річного споживання. Зараз перелік критеріїв розширився, а вимірювання стало більш складним [5].

До сучасних критеріїв належать частка витрат населення на продовольство у загальних витратах окремих груп населення, територіальна доступність продуктів (співставлення рівня роздрібних цін на однакові товари у різних регіонах), рівень зручності продовольства (частка у споживанні сучасних продуктів, які знижують втрати часу і економлять його для виконання інших видів робіт), ступінь натуральності та якості товарів, вплив якості продуктів на стан здоров'я і тривалість життя тощо.

В узагальненому вигляді оцінка стану продовольчої безпеки населення визначається:

- фізичною доступністю продовольства, тобто наявністю продуктів харчування на всій території країни у кожний момент часу і у необхідному асортименті;
- економічною доступністю продовольства, яка полягає у тому, що рівень доходів, незалежно від соціального статусу та місця проживання громадянина, дозволяє йому купувати продукти харчування, хоча б на мінімальному рівні споживання;
- безпечністю продовольства для споживачів, тобто можливістю попередження виробництва, реалізації і споживання неякісних харчових продуктів, які здатні нанести шкоду здоров'ю людини.

Н.С. Оглуздін визначає досягнення продовольчої безпеки за параметрами:

- відсоток забезпечення населення країни екологічно чистими продуктами харчування вітчизняного виробництва;
- доступність цін на харчові продукти для основної маси населення країни;
- наявність стратегічних запасів продовольства для забезпечення ними населення у разі виникнення надзвичайних ситуацій;
- наявність виробничих потужностей, що дозволяють забезпечувати населення харчовими продуктами або нарощувати їх випуск;
- стан науково-технічної бази країни та її відповідність найвищим світовим стандартам.

В Японії з кінця 50-х років XX ст. використовують показник самозабезпеченості продовольством. Цей показник розраховується як процентне співвідношення між вартістю створеною та спожитою в країні

продовольчої продукції. Крім того використовуються розрахунки енергетичного складу харчування, здійснюючи порівняння спожитих калорій та необхідних за стандартами.

Часто використовують при визначенні продовольчої безпеки коефіцієнт продовольчої залежності (K):

$$K = I/P,$$

де I – обсяг імпорту продукції певного виду;

P – обсяг потреби країни в цьому виді продукції

При цьому розрізняють три рівні продовольчої залежності:

$0,1 \leq K \leq 0,2$ – рівень продовольчої безпеки країни безпечний;

$0,25 \leq K \leq 0,3$ – рівень продовольчої безпеки країни пороговий;

$K \geq 0,5$ – рівень продовольчої безпеки країни небезпечний.

Продовольча безпека найчастіше визначається як система економічних відносин у суспільстві, які виникають у зв'язку із забезпеченням усіх його членів продуктами харчування відповідно до рекомендованих норм за якістю і кількістю. Крім того необхідні гарантії корисності і нешкідливості продуктів харчування для здоров'я споживачів. У зв'язку з активним використанням при виробництві харчових продуктів добавок, генетично модифікованих продуктів, хімічних добрив і стимуляторів, штучних барвників, ароматизаторів, емульгаторів та інших компонентів неприродного походження виникає питання дотримання підприємствами встановлених меж їх використання, забезпечення дотримання технологічних умов та стандартів.

Продовольча безпека держави розглядається як забезпечена відповідними ресурсами, потенціалом і гарантіями, здатність держави забезпечити потреби населення продуктами харчування (незалежно від зовнішніх і внутрішніх загроз) в обсягах, якості та асортименті, що відповідають прийнятим стандартам і нормативам [7].

У розроблених проектах Закону України “Про продовольчу безпеку України” [7] та Комплексної програми підтримки розвитку українського села на період до 2015 р. [8] продовольча безпека трактується як захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якого гарантується фізична й економічна доступність та якість життєво важливих продуктів харчування для всіх громадян згідно з науково обґрунтованими наборами продуктів харчування, підтримується стабільність продовольчого забезпечення населення та забезпечується продовольча незалежність держави.

М.М. Басинська, говорячи про систему показників, які визначають рівень продовольчої безпеки країни, пропонує використовувати наступні:

- динаміка виробництва основних продуктів харчування у розрахунку на одного мешканця (країни, регіону), кг. на рік;
- динаміка споживання основних продуктів харчування у розрахунку на одного мешканця (країни, регіону), кг. на рік;

- рівень самозабезпечення суб'єктів (країни, регіону, домогосподарств) основними продуктами харчування, що входять у споживчий кошик, %
- рівень фізичної та економічної доступності продовольства для різних категорій споживачів (структура раціону; яку частку бюджету займають витрати на продукти харчування;
- споживання основних продуктів харчування (на одну особу, кг. на рік) групами споживачів із різним рівнем доходу;
- середня калорійність добового раціону населення регіону окремих груп споживачів, ккал;
- рівень відповідності харчового раціону науково обґрунтованим нормам, відносної енергетичної цінності та фактичного складу елементів харчування;
- еластичність попиту на продукти харчування за ціною, рівнем доходів тощо;
- питома вага населення з рівнем доходу нижче прожиткового мінімуму;
- рівень інфляції, індекси цін на продовольчі товари;
- розміри перехідних запасів основних харчових продуктів у країні [3, 9].

Саме такий підхід найбільш повно визначає індикатори оцінювання продовольчої безпеки країни. Цим підходом скористаємось для проведення дослідження.

Основним чинником забезпечення продовольчої безпеки виступає національний потенціал виробництва сільськогосподарської продукції та харчових продуктів.

Для забезпечення продовольчої безпеки країни необхідне вирішення стратегічного завдання – створення в Україні потужної харчової індустрії для задоволення потреб внутрішнього і зовнішнього ринків у продовольстві, забезпечення продовольчої безпеки держави, формування потужного експортного потенціалу, збільшення валютних та бюджетних надходжень.

Важливість розробки та реалізації стратегії розвитку харчової промисловості України зумовлена необхідністю створення сприятливих умов для розвитку вітчизняного харчового виробництва, впровадження наукоємних технологій у галузі, зменшення залежності від імпорту продовольства, перетворення агропромислового комплексу у вискоєфективний, експортоорієнтований стабільний сектор економіки з метою забезпечення продовольчої безпеки держави.

Визначення стану економічної безпеки країни почнемо із характеристики агропромислового комплексу країни.

Місце агропромислового комплексу (АПК) в економіці України важко переоцінити. АПК і сільське господарство, як його основна складова, формують

значну частку внутрішнього валового продукту (ВВП) України. Не зважаючи на те, що частка сільського господарства у валовому продукті має тенденцію до зниження, за рахунок розвитку інших галузей економіки, сільське господарство відіграє важливу роль у національній економіці України (табл. 1).

Таблиця 1

Питома вага сільського господарства у ВВП окремих країн СНГ

Питома вага у ВВП, %	Роки								
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Україна	9,6	9,1	8,9	8,6	8,7	8,6	8,0	7,8	7,6
Росія	7,1	6,9	6,7	6,8	6,1	5,5	5,1	4,8	4,5
Казахстан	8,1	8,7	8,0	7,9	7,1	6,4	5,5	5,8	5,6
Білорусь	10,7	10,1	9,6	9,0	8,4	8,0	7,5	7,0	8,3

Джерело: розраховано за [10]

Крім того, що сільське господарство України виступає основою забезпечення продовольчої безпеки держави, потрібно відзначити значний соціальний ефект галузі. У сільському господарстві у 2009 році було зайнято 3131 тис. осіб, що складає 15,5% зайнятого населення країни. Не дивлячись на глобальний процес урбанізації, який має місце в Україні, частка сільського населення в країні складає 31,4% загальної кількості.

Україна має сприятливі кліматично-природні умови, що створює надійні засади для потенційного розвитку аграрного сектору. Проте, незважаючи на наявність значних ресурсів, виробничі показники цієї галузі залишаються доволі низькими.

Перехід до ринкових відносин викликав загострення багатьох проблем сільського господарства та значне падіння обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, призвів до зміни структури виробництва у сільському господарстві, викликав спад виробництва, в результаті чого і досі країна не вийшла на рівень виробництва сільськогосподарської продукції 1990 року. Так, за статистичними даними обсяги валової продукції сільського господарства у 2009 році склали лише 70% рівня 1990 року.

Таблиця 2

Індекси валової продукції сільського господарства

Роки	Індекси валової продукції сільського господарства, % до		
	1990	1995	2000
1990	100		
1991	86,8		
1992	79,6		
1993	80,8		
1994	67,4		
1995	65,0	100	
1996	58,8	90,5	
1997	57,8	89,0	
1998	52,2	80,4	
1999	48,7	74,9	
2000	53,4	82,2	100,0
2001	58,8	90,5	110,2
2002	59,5	91,5	11,4
2003	53,0	81,5	99,2
2004	63,4	97,6	118,8

2005	63,5	97,7	188,9
2006	65,1	100,1	121,8
2007	60,9	93,6	114,0
2008	71,3	109,7	135,5
2009	70,3	107,7	131,1

Джерело [11, с. 39]

Сільське господарство в Україні посідає четверте місце за обсягами формування валової доданої вартості серед видів економічної діяльності. Крім того, це один із видів діяльності, в якому останнім часом спостерігаються позитивні тенденції розвитку.

Структурна перебудова економіки України стала причиною зменшення майже удвічі питомої ваги сільського господарства у валовій доданій вартості за останні десять років (на 8,1 відс. пункти). Крім того, відбувалось поступове зменшення питомої ваги у валовій доданій вартості харчової промисловості з 7,2% у 1995 році до 5,3% – у 2009 році (табл.3).

Таблиця 3

Валова додана вартість промисловості і сільського господарства в загальному обсязі валової доданої вартості, %

Валова додана вартість в загальному обсязі валової доданої вартості, %	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Сільського господарства	16,3	14,6	12,1	11,9	10,4	8,6	7,5	7,9	8,2
Промисловості	30,6	30,8	30,3	28,5	30,9	31,7	31,2	30,1	26,6
Харчової промисловості	6,5	6,7	6,3	4,8	5,0	4,9	4,8	4,6	5,3

Джерело: розраховано за даними [12]

У Комплексній програмі підтримки розвитку українського села визначені показники, які характеризують продовольчу безпеку, а саме:

- **критерій достатності продовольчого споживання;**
- **критерій доступності продовольчого споживання;**
- **критерій продовольчої незалежності країни.**

Ці критерії можуть об'єднувати групи індикаторів, які дозволяють їх охарактеризувати.

Так критерій достатності продовольчого споживання може бути визначений за наступною групою показників (індикаторів):

- динаміка споживання основних продуктів харчування у розрахунку на одного мешканця (країни, регіону), кг. на рік;
- споживання основних продуктів харчування (на одну особу, кг. на рік) групами споживачів із різним рівнем доходу;
- середня калорійність добового раціону населення регіону окремих груп споживачів, ккал;

➤ рівень відповідності харчового раціону науково обґрунтованим нормам, відносної енергетичної цінності та фактичного складу елементів харчування.

Критерій доступності продовольчого споживання може бути оцінений за наступною групою індикаторів:

➤ рівень фізичної та економічної доступності продовольства для різних категорій споживачів (структура раціону; яку частку бюджету займають витрати на продукти харчування;

➤ еластичність попиту на продукти харчування за ціною, рівнем доходів тощо;

➤ питома вага населення з рівнем доходу нижче прожиткового мінімуму;

➤ рівень інфляції, індекси цін на продовольчі товари;

Критерій продовольчої незалежності країни.

➤ динаміка виробництва основних продуктів харчування у розрахунку на одного мешканця (країни, регіону), кг. на рік;

➤ рівень самозабезпечення суб'єктів (країни, регіону, домогосподарств) основними продуктами харчування, що входять у споживчий кошик, %

➤ розміри перехідних запасів основних харчових продуктів у країні

Критерій достатності продовольчого споживання – це показник, який визначається відношенням фактичного рівня споживання до науково обґрунтованих норм за основними групами продовольчих продуктів.

Проблема забезпечення населення країни продовольством відповідно до науково обґрунтованих норм споживання існує давно. У 1982 р. в Радянському Союзі було розроблено та прийнято Продовольчу програму СРСР, яка передбачала доведення рівня і структури споживання продуктів харчування до фізіологічних норм. Але ця програма не була виконана повністю. Проте і за роки існування незалежної України споживання основних харчових продуктів на душу населення не тільки не досягло рекомендованих норм, але й за окремими важливими групами продуктів є нижчими, рівня 1990-1991 років.

В табл. 4 показано споживання продуктів харчування на одну особу на рік за 2000-2010 роки.

Таблиця 4

Споживання продуктів харчування на одну особу на рік, кг

Харчові продукти	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
М'ясо і м'ясопродукти (у перерахунку на м'ясо; включаючи	33	31	33	35	39	39	42	46	51	50	51

сало і субпродукти в натурі)											
Молоко і молочні продукти (у перерахунку на молоко)	199	205	225	226	226	226	235	225	214	212	206
Яйця, шт.	166	180	209	214	220	238	251	252	260	272	272
Риба і рибопродукти	8,4	11	11,9	12	12,3	14,4	14,1	15,3	17,5	15	14
Цукор	37	40	36	36	38	38	40	40	41	38	37
Олія	9,4	10	10,7	11,3	13	13,5	13,6	14,3	15	15	15
Картопля	135	140	133	138	141	136	134	130	132	133	126
Овочі та баштанні продовольчі культури	102	105	108	114	115	120	127	118	129	137	140
Плоди, ягоди та виноград (без переробки на вино)	29	26	29	33	34	37	35	42	44	46	45
Хлібні продукти (хліб, макаронні вироби у перерахунку на борошно; борошно, крупи, бобові)	125	130	131	125	126	124	120	116	117	112	112

Джерело: розраховано за даними [12, 13]

Динаміку споживання основних продуктів харчування на одну особу на рік відносно раціональних норм за 2000-2010 роки можна дослідити за даними табл. 5.

Таблиця 5

Споживання основних харчових продуктів по відношенню до раціональних норм споживання, % (норма споживання 100%)

Харчові продукти	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
М'ясо і м'ясопродукти (у перерахунку на м'ясо; включаючи сало і субпродукти в натурі)	41,3	38,8	41,3	43,8	48,8	48,8	52,5	57,5	63,8	62,5	63,8
Молоко і молочні продукти (у перерахунку на молоко)	52,4	53,9	59,2	59,5	59,5	59,5	61,8	59,2	56,3	55,8	54,1
Яйця, шт.	57,2	62,1	72,1	73,8	75,9	82,1	86,6	86,9	89,7	93,8	93,8
Риба і рибопродукти	42,0	55,0	59,5	60,0	61,5	72,0	70,5	76,5	87,5	75,5	71,3
Цукор	97,4	105,3	94,7	94,7	100,0	100,0	105,3	105,3	107,9	100,0	96,9
Олія	72,3	76,9	82,3	86,9	100,0	103,8	104,6	110,0	115,4	118,5	112,2
Картопля	108,9	112,9	107,3	111,3	113,7	109,7	108,1	104,8	106,5	107,3	101,9
Овочі та баштанні продовольчі культури	63,4	65,2	67,1	70,8	71,4	74,5	78,9	73,3	80,1	85,1	86,8
Плоди, ягоди та виноград (без переробки на вино)	32,2	28,9	32,2	36,7	37,8	41,1	38,9	46,7	48,9	51,1	49,7
Хлібні продукти (хліб, макаронні вироби у перерахунку на	123,8	128,7	129,7	123,8	124,8	122,8	118,8	114,9	115,8	110,5	110,5

борошно; борошно, крупя, бобові)													
-------------------------------------	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

Джерело: розраховано за [12, 13]

У 2010 році лише по олії, картоплі і хлібних виробам норми споживання перевищували раціональні. Яйця і цукор майже задовольняють фізіологічну потребу, а за рештою основних продуктів харчування існують значні невідповідності раціональних норм і реального споживання середньостатистичним українцем.

Так, за м'ясом і м'ясопродуктами фізіологічна потреба людини в Україні забезпечувалася у 2010 році лише на 63,8%, а за молоком і молочними продуктами – лише на 54,4 %. При цьому такий рівень споживання не може бути пояснений низьким рівнем пропозиції цих продуктів в країні, адже рівень самозабезпечення по них значно вищий.

Про серйозні проблеми із якістю харчування населенням свідчить динаміка споживання продуктів харчування однією особою на рік, порівняно із показниками 1990 року. Так за період, що досліджується, зростання споживання відбулось лише по таких групах продуктів: яйця, олія, овочі та баштанні. Харчові продукти, які мають відносно високу ціну, мають найнижчий рівень споживання населенням України. Споживання м'яса та молока у 2010 році становило лише 75% і 55% рівня 1990 року, відповідно. Рівень пропозиції по цих товарних групах не забезпечується існуючим рівнем покупної спроможності населення (табл. 6).

Таблиця 6

Споживання основних харчових продуктів на душу населення по відношенню до 1990 року, %

Харчові продукти	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
М'ясо і м'ясопродукти (у перерахунку на м'ясо; включаючи сало і субпродукти в натурі)	100	57,4	48,5	45,6	48,5	51,5	57,4	57,4	61,8	67,6	75,0	73,5	75,0
Молоко і молочні продукти (у перерахунку на молоко)	100	65,4	53,4	55,0	60,3	60,6	60,6	60,6	63,0	60,3	57,4	56,8	55,1
Яйця, шт.	100	62,9	61,0	66,2	76,8	78,7	80,9	87,5	92,3	92,6	95,6	100,0	100,0
Риба і рибопродукти	100	20,6	48,0	62,9	68,0	68,6	70,3	82,3	80,6	87,4	100,0	86,3	81,5
Цукор	100	64,0	74,0	80,0	72,0	72,0	76,0	76,0	80,0	80,0	82,0	76,0	73,6
Олія	100	70,7	81,0	86,2	92,2	97,4	112,1	116,4	117,2	123,3	129,3	132,8	125,8
Картопля	100	94,7	103,1	106,9	101,5	105,3	107,6	103,8	102,3	99,2	100,8	101,5	96,5
Овочі та баштанні продовольчі культури	100	95,1	100,0	102,9	105,9	111,8	112,7	117,6	124,5	115,7	126,5	134,3	137,0
Плоди, ягоди та виноград (без переробки на вино)	100	70,2	61,7	55,3	61,7	70,2	72,3	78,7	74,5	89,4	93,6	97,9	95,2

Хлібні продукти (хліб, макаронні вироби у перерахунку на борошно; борошно, крупи, бобові)	100	90,8	88,7	92,2	92,9	88,7	89,4	87,9	85,1	82,3	83,0	79,1	79,1
---	-----	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------

Джерело: розраховано за [12, 13]

Структура споживання, яка склалась в Україні не дозволяє населенню харчуватись повноцінно. За період, що досліджується, значно знизилась калорійність харчування (табл. 7).

Таблиця 7

Калорійність харчування однієї особи за добу

Калорійність харчування	1990	1995	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Ккал на добу	3597	2696	2661	2800	2798	2910	2916	2935	2940	2998	2946
У % до 1990 року	100	75,0	74,0	77,8	77,8	80,9	72,8	81,6	81,7	83,3	81,9

Джерело: розраховано за [12, 13]

Таким чином проведений аналіз свідчить, що за першим критерієм рівня продовольчої безпеки країни не досягнуто. Показники, що його визначають знаходяться на рівні гіршому, ніж показники 1990 року.

Динаміка обсягів продовольчого споживання населення України в цілому відображає зміни у розмірах реальних доходів громадян. Витрати на основні продукти харчування за статистичними даними – це значна частина бюджету українських родин. Це, з одного боку є позитивом для розвитку галузі – зростання покупної спроможності буде супроводжуватись зростанням обсягів споживання харчових продуктів. Але, з іншого боку, сучасний споживач орієнтований на харчові продукти відносно низької якості при помірних цінах на них.

Іншим показником, що визначає рівень продовольчої безпеки виступає **критерій доступності продовольчого споживання**. Цей показник визначається відношенням вартості річного набору продуктів харчування, що відповідає науково обґрунтованим нормам на одну людину, до річного доходу на одну людину. Отже, цей показник дозволяє визначити, який відсоток доходу середньостатистичний споживач повинен витратити на харчування для забезпечення фізіологічних норм харчування.

Це можливо прослідкувати за допомогою даних про структуру сукупних витрат домогосподарств у середньому на місяць на одне домогосподарство (табл. 8).

Таблиця 8

Структура сукупних витрат домогосподарств у середньому на місяць на одне домогосподарство та їх динаміка, %

Сукупні витрати домогосподарств	2000	2004	2005	2006	2007	2008	2009
---------------------------------	------	------	------	------	------	------	------

Всього, грн. на місяць	541,3	903,5	1229,4	1442,8	1722	2590,4	2754,1
у % до 2000 року	100	166,9	227,1	266,5	318,1	478,6	508,8
із них споживчі сукупні витрати							
питома вага, %	93,3	92,6	91,1	90,5	90	86,2	87,8
грн. на місяць	505,03	836,64	1120	1305,7	1549,8	2232,92	2418,10
у % до 2000 року	100	165,7	221,8	258,5	306,9	442,1	478,8
у тому числі:							
продовольчі товари, питома вага, %	67,9	61,7	61	57,5	55,8	53,0	55,0
грн. на місяць	367,54	557,46	749,93	829,61	960,88	1372,91	1514,76
у % до 2000 року	100	151,7	204,0	225,7	261,4	373,5	412,1
непродовольчі товари та послуги, питома вага, %	25,4	30,9	30,1	33,0	34,2	33,2	32,8
грн. на місяць	128,28	258,52	337,12	430,89	530,03	741,33	793,14
у % до 2000 року	100	201,5	262,8	335,9	413,2	577,9	127,6
із них: оплата житла, комунальних продуктів та послуг, питома вага, %	6,9	7,7	6,4	7,1	8,5	6,6	7,7
грн. на місяць	37,35	69,57	78,68	102,44	146,37	170,97	212,07
у % до 2000 року	100	186,27	92,8	102,9	123,2	95,7	110,1
Неспоживчі сукупні витрати, питома вага, %	6,7	7,4	8,9	9,5	10	13,8	12,2
грн. на місяць	36,27	66,86	109,42	137,1	172,2	357,48	335,99
у % до 2000 року	100	184,4	301,7	378,0	474,8	985,6	926,4

Джерело: розраховано за [12, 13]

Зміни в структурі сукупних витрат домогосподарств можна вважати позитивними, так як з 2000 року зменшилася частка витрат домогосподарств на продовольчі товари, але вона залишається поки що значною і становила у 2009 році 55,0 % (проти 67,9% у 2000 р.). Це відбулося за рахунок зростання частки витрат на непродовольчі товари, яка становила у 2009 році 32,8% проти 25,4% у 2000 році. Позитивним моментом можна вважати зростання неспоживчих сукупних витрат, частка яких в структурі сукупних витрат домогосподарств зросла з 2000 по 2009 рік майже удвічі і становила у 2009 році 12,1%. Ці витрати зростали найвищими темпами - темпи росту більше 9 разів.

Іще одним чинником, який визначає доступність продовольчого споживання, є динаміка цін в країні. Структура витрат домогосподарств залежить від зміни цін на товари як продовольчої, так і непродовольчої групи (табл. 9). Можна дослідити наступні тенденції: питома вага витрат на продовольчі товари в сукупних витратах домогосподарств з 2000 року знизилася на 18,3% і це відбулося при зростанні сукупних витрат домогосподарств за цей період майже у 5 разів при зростанні цін на окремі види продовольчих товарів приблизно у таких же темпах. Так, за визначений період ціни на м'ясо зросли у 6 разів, на ковбасні вироби – у 4,1 рази, на тваринне масло – у 3,4 рази, на молоко – у 4,5 разів, на хліб і хлібобулочні вироби – у 3,6

рази.

Таблиця 9

**Зростання цін окремих продовольчих товарів
в Україні по роках, разів, до попереднього року**

Рік	Вид товару				
	М'ясо	Ковбасні вироби	Тваринне масло	Молоко та молочні продукти	Хліб і хлібобулочні вироби
2000	1,69	1,38	0,97	1,19	1,58
2001	1,30	1,19	0,96	1,07	0,93
2002	0,90	0,97	1,10	1,03	0,96
2003	1,08	1,04	1,09	1,14	1,36
2004	1,49	1,28	1,09	1,22	0,98
2005	1,18	1,17	1,11	1,19	1,00
2006	0,98	0,98	1,09	1,07	1,17
2007	1,14	1,15	1,45	1,49	1,18
2008	1,34	1,35	1,12	1,08	1,25
2009	1,06	1,09	1,41	1,21	1,10
2009 у % до 2000 року	6,0	4,1	3,4	4,5	3,6

Джерело: розраховано за [13]

Відомо, що частка витрат домогосподарств на продукти харчування має обернену залежність від рівня доходів домогосподарств. Наприклад, у Сполученому Королівстві та США ця частка менше 20 %, в Росії – 40 %, у Нігерії, Бангладеш – понад 60 %. Показник для України – 55,0 %. Підвищення цін на харчові продукти зазвичай збільшує частку витрат на їх придбання [14].

Окрім зміни цін на продовольчі товари на доступність продовольчого споживання населення впливає зміна реальних доходів населення (табл.10). Для аналізу обрано дві товарні групи: молоко і молочні продукти, м'ясо та м'ясні продукти, оскільки вони у харчовому наборі середньостатистичних українців мають найменше значення відносно раціональних норм споживання.

Таблиця 10

**Динаміка зміни реального доходу населення і змін споживання
окремих продовольчих товарів**

Роки	Темп зміни реального доходу, % до попереднього року	Темп зміни споживання окремих продовольчих товарів у % до попереднього року	
		молоко і молочні продукти (у перерахунку на молоко)	м'ясо і м'ясопродукти (у перерахунку на м'ясо; включаючи сало і субпродукти в натурі)
2001	110	103,02	93,94
2002	118	109,76	106,45
2003	109,1	100,44	106,06
2004	119,6	100,00	111,43
2005	123,9	100,00	100,00
2006	111,8	103,98	107,69
2007	114,8	95,74	109,52
2008	107,6	95,11	110,87

2009	91,5	99,07	98,04
Коефіцієнт кореляції між коефіцієнтом реального доходу населення і коефіцієнтами споживання окремих продовольчих товарів		0,243323	0,318312

Джерело: розраховано за [12]

В результаті одержано дані, які свідчать про дуже низьку залежність між змінами обсягів споживання молока і молочних продуктів та м'яса і м'ясних продуктів та змінами реального доходу. Що говорить про низький рівень еластичності цих груп продуктів за доходом. Це відбувається через те, що рівень задоволення фізіологічних норм споживання за цими продуктами іще не досяг фізіологічно визначених норм споживання, а темпи зміни реальних доходів за цей період значно вищі, ніж темпи зміни цін на ці продукти.

Проте для харчових продуктів характерний високий рівень перехресної еластичності. В умовах низького рівня покупної спроможності населення майже всі продукти, що формують харчовий раціон, виступають товарами-субститутами.

Рівень доступності продовольчого споживання характеризується також часткою населення, яке має рівень доходів нижче рівня прожиткового мінімуму та доступністю продовольства для різних верств населення.

Частка населення із середньодушовими грошовими доходами у місяць, нижчими прожиткового мінімуму у 2009 році склала 30,4%, тобто третину населення країни живе не межі бідності. зазначити, що цей показник, порівняно із 2008 роком погіршився (25,6%), хоча у 2007 році такого населення було 39,8%.

Нерівномірний доступ до продовольства мають різні верстви населення в Україні. Так, у сільській місцевості людей із рівнем доходів нижче, ніж прожитковий мінімум, проживає 46,1%, тоді як у міських поселеннях – 22,8% за даними 2009 року.

Таблиця 11

Частка населення із середньодушовими грошовими доходами у місяць, нижчими прожиткового мінімуму, % до загальної чисельності

2007			2008			2009		
усі домогосподарства	у тому числі які проживають		усі домогосподарства	у тому числі які проживають		усі домогосподарства	у тому числі які проживають	
	у міських поселеннях	у сільській місцевості		у міських поселеннях	у сільській місцевості		у міських поселеннях	у сільській місцевості
39,8	31,3	57,4	25,6	17,3	42,7	30,4	22,8	46,1

Джерело: розраховано за [13, с. 404]

Різний рівень доходів формує різні можливості щодо споживання окремих продуктів (табл. 12). Різниця у споживанні окремих продуктів по різних квінтільних групах складає до 2-х разів.

Таблиця 12

Споживання продуктів харчування у домогосподарствах за квінтільними (20%) групами за рівнем середньодушових загальних доходів, (у середньому за місяць у розрахунку на одну особу, кг)

Продукти	Споживання по усіх домогосподарствах	У тому числі за квінтільними групами					Із середньодушовими загальними доходами у місяць, нижчими прожиткового мінімуму
		перша	друга	третя	четверта	п'ята	
М'ясо і м'ясопродукти	4,8	3,3	4,1	4,8	5,6	6,9	3,1
Молоко і молочні продукти	19,8	14,7	17,7	20,1	22,6	26,2	14,1
Яйця, шт	20	17	19	20	21	22	17
Риба і рибопродукти	1,8	1,3	1,7	1,9	2,1	2,5	1,3
Цукор	3,2	2,7	3,1	3,4	3,5	3,7	2,6
Олія та інші рослинні жири	1,9	1,6	1,8	1,9	2,0	2,1	1,6
Картопля	8,0	7,6	8,1	8,2	8,3	8,1	7,6
Овочі та баштанні	10,1	7,7	9,2	10,5	11,4	13,0	7,5
Фрукти, ягоди, горіхи, виноград	3,6	2,2	2,8	3,5	4,3	5,7	2,0
Хліб і хлібні продукти	9,3	8,6	9,2	9,6	9,6	9,6	8,4

Джерело: розраховано за [13, с. 424]

При цьому при середніх витратах на продовольчі товари домогосподарств по Україні у 2009 році – 55,0%, у домогосподарствах із середньодушовими доходами до 300 грн. у місяць на харчування припадає 70,2% сукупних витрат, а у домогосподарствах із середньодушовими загальними доходами у місяць до 1020 грн. – 59,7%.

Щодо другого показника, то виходячи із одержаних даних, він також не відповідає по розрахованих індикаторах продовольчій безпеці країни.

Третій показник – **критерій продовольчої незалежності країни.**

Потрібно відзначити, що у 2009 – 2010 роках майже кожна п'ята гривня

реалізованої продукції промисловості була зароблена у харчовій промисловості.

Харчова промисловість входить в п'ятірку галузей-лідерів з наповнення державного бюджету, підтримує одні з найвищих темпів росту обсягів виробництва продукції, посідає друге місце (після металургії та оброблення металу) за обсягами виробництва продукції у структурі промислового виробництва України.

Основними перешкодами для розвитку галузі є недостатня ефективність ринків сільськогосподарської продукції, монополія великих торговельних компаній, низька якість сировини та кінцевої продукції, невідповідність системи державного регулювання безпечності харчових продуктів європейській та міжнародній практиці, неефективна система надання кредитних ресурсів (у т. ч. державних дотацій), а також відсутність ринку землі у поєднанні з мораторієм на продаж сільськогосподарських земель.

Розробка стратегії розвитку харчової промисловості та сільського господарства повинна ґрунтуватися на аналізі сучасного стану та проблем галузі, визначенні внутрішніх та зовнішніх чинників, що впливають на розвиток галузі та стратегічних цілей діяльності, розробці прогнозу розвитку на довгострокову перспективу, виявленні завдань структурної перебудови роботи галузі, з'ясуванні та врахуванні ризиків і загроз. Саме розвиток сільського господарства і харчової промисловості визначають рівень задоволення населення продуктами харчування вітчизняного виробництва, здоров'я нації і створюють значний потенціал зростання валової доданої вартості країни.

Продовольча незалежність України – стан продовольчого забезпечення, за якого фізична та економічна доступність життєво важливих продуктів харчування для населення гарантується за рахунок вітчизняного виробництва цих продуктів та запасів державного матеріального резерву на рівні, що визначається законодавчо [15].

По основних продуктах у 2009 році рівень самозабезпечення характеризується наступними даними:

Meat and meat products - 83,3%;

Milk and milk products – 106,4%;

Eggs – 107,4%;

Grain – 176,5%;

Potatoes – 100,9%;

Vegetables, melons – 107,8%;

Fruit, berries, grapes – 74,8%.

Частка імпортованого продовольства у загальному обсязі спожитого продовольства також характеризує продовольчу незалежність країни. Пороговою величиною вважається 30%. Фактичний показник в Україні знаходиться на рівні 13,7% [16, с.12].

В табл.13 представлено товарну структуру експорту і імпорту на продукції сільського господарства і харчової промисловості за 2008-2009 роки. Питома вага імпорту готової харчової продукції зросла з 3,8 % у 2008 році до 5,3% у 2009, але його обсяг у вартісному виразі за означений період зменшився на 17 %. Відбулося також зростання питомої ваги експорту готової харчової

продукції з 3,1% у 2008 році до 4,5% у 2009, хоча обсяг експорту у вартісному виразі зменшився на 34 % за цей період. Україна має позитивне зовнішньоторговельне сальдо (53,7 млн. дол. США). Країною експортується готових харчових продуктів на суму 2088 млн. грн., тоді як імпортується цієї продукції на суму 2034,3 млн. грн.

Таблиця 13

Товарна структура експорту і імпорту продукції сільського господарства і харчової промисловості за 2008-2009 роки

Найменування продукції	Частка в загальному обсязі,%				Зовнішня торгівля по окремих групах товарів у 2009 році, млн. дол. США	
	2008		2009			
	імпорт	експорт	імпорт	експорт	імпорт	експорт
Живі тварини, продукти тваринного походження	1,2	2,0	1,5	2,8	596,0	1267,5
Продукти рослинного походження	8,3	1,7	2,7	2,8	5034,9	1259,9
Жири та олії тваринного або рослинного походження	2,9	0,7	4,5	0,8	1796,0	374,3
Готові харчові продукти	3,8	3,1	5,3	4,5	2088,0	2034,3

Джерело: розраховано за [13, с. 260]

Незважаючи на певне оздоровлення ситуації впродовж останніх кількох років, експорт продуктів харчування і досі не перевищує 25 % загального обсягу виробництва. А у 2005 р. Україна взагалі перетворилася суто на імпортера продукції сільського господарства з Європейського Союзу, і виправити такий стан речей вдалося лише нещодавно. Основними причинами низької питомої ваги експорту у обсягах виробництва виробленої продукції є недостатня конкурентоспроможність українських товарів, недотримання міжнародних стандартів якості та безпечності харчових продуктів, а також перешкоди у торгівлі, що лежать у правовій та практичній площині.

За окремими товарними групами динаміка експорту та імпорту представлена нижче (табл. 14).

Таблиця 14

Динаміка експорту та імпорту основних продуктів харчування в Україні,

тис. тонн

Main food products	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2009 to 2000, %
meat							

import	38	325	278	245	550	439	1155,3
export	163	82	29	45	28	40	24,5
<i>Milk and milk products</i>							
import	50	112	150	199	234	455	910,0
export	1100	1901	950	939	1140	919	83,5
<i>Eggs*</i>							
import	2	5	3	3	7	7	350
export	0	1	1	16	23	58	x
<i>Grain</i>							
import	1010	226	235	343	222	136	13,5
export	1330	12650	11168	4490	16668	26160	1969,9
<i>Potatoes</i>							
import	11	5	21	7	10	5	45,5
export	1	6	6	3	3	15	1500,0
<i>Vegetables</i>							
import	29	100	168	158	356	232	800
export	30	150	201	298	251	347	1156,7
<i>Sugar**</i>							
import		177	120	25	91	92	x
export		154	165	120	103	88	x
<i>Oil</i>							
import		264	245	410	480	316	x
export		900	1678	2140	1590	2483	x

Джерело: розраховано за [11, с. 149-153]

*Average weight of eggs – 57,75 g

** Excluding imported raw sugar used in sugar production

Зростання експорту за цей період продемонстрували олія, картопля, зернові, овочі. По м'ясу та молоку відбулось зростання імпорту, причому по м'ясу та м'ясним продуктам торговельне сальдо від'ємне. По м'ясу імпорт перевищує експорт майже у 11 разів.

Зовнішньоекономічна кон'юнктура діє на продовольчий ринок України через усі свої складники (виробництво, пропозицію, попит і споживання). Підвищення світових цін на продукцію, що виробляється і експортується Україною (особливо, якщо це виробництво має конкурентні переваги), загалом позитивно впливає на експорт і збільшує доходи виробників. Але в умовах глобального взаємовпливу і взаємозалежності збільшення світових цін переходить і на ціни внутрішнього ринку.

Підняття ж світових цін на імпортовані харчові продукти і сільськогосподарську сировину прямо знижує життєвий рівень населення. Крім того, відбувається й непрямий вплив: у випадку, коли закуповується за кордоном продукція, що проходить подальшу обробку і переробку в Україні, як, наприклад, какао-боби, різні прянощі, горіхи, рис, риба і багато іншої харчової продукції.

Однією із невідкладних умов подальшого розвитку агробізнесу в Україні

є реалізація політики захисту внутрішнього продовольчого ринку.

Державна політика України щодо забезпечення продовольчої безпеки спрямована на задоволення потреб населення життєво важливими продуктами харчування переважно продукцією вітчизняного виробництва. Оптимальний рівень цього забезпечення має визначати Кабінет міністрів. Що стосується тих видів продовольства, які в країні не виробляються, то завдання державного регулювання полягає у встановленні низьких митних тарифів на їх ввезення або повне скасування імпорتنих тарифів. Також державне регулювання стосується якості і безпеки харчових продуктів і продовольчої сировини. Для цього передбачено державне нормування показників якості і безпеки, державна реєстрація, сертифікація, встановлення та додержання порядку ввезення в Україну харчових продуктів, державний нагляд та контроль [15].

Продовольча безпека країни перебуває під впливом комплексу складних чинників, які поділяються на внутрішні і зовнішні. До внутрішніх чинників належать: ефективність функціонування аграрного сектора економіки, рівень і розподіл доходів споживачів, природні умови, стан і якість земельних ресурсів; зрілість аграрного ринку; аграрна політика держави. Серед головних зовнішніх чинників виділяються: кон'юнктура світового ринку сільськогосподарської продукції і продовольства, ступінь відкритості ринків, передбачуваність протекціоністських засобів, що запроваджуються торговими партнерами; аграрна політика країн та регіональних інтеграційних об'єднань.

З цими чинниками пов'язані й головні загрози (шоки) продовольчій безпеці держави. Домінуючими шоками внутрішнього походження, на нашу думку, є: недостатнє матеріально-технічне забезпечення сільського господарства і слабка його інвестиційна привабливість; зниження мотивації до праці серед сільського населення; неефективність ринкових механізмів аграрної продукції; низька якість життя в сільській місцевості, особливо у віддалених від великих міст районах; велика частина витрат на продукти харчування у структурі споживчих витрат домогосподарств.

Загрози зовнішнього характеру полягають у дискримінаційному впливі торговельної політики держав-партнерів; контрабандному ввозі та вивозі продуктів харчування; невідповідності імпортованого продовольства стандартам якості і безпеки; впливу зовнішньоекономічної кон'юнктури.

Водночас сільськогосподарське виробництво і харчова промисловість України залишаються галузями, які не повною мірою реалізували свій інвестиційний потенціал. Обсяг прямих іноземних інвестицій був би значно більшим, у разі покращення інвестиційного клімату.

Основними перешкодами для розвитку харчової промисловості і сільського господарства є недостатня ефективність ринків сільськогосподарської продукції, тому однією з невідкладних умов їх подальшого розвитку є цілеспрямована політика захисту внутрішнього продовольчого ринку. Рівень розвитку міжнародного агробізнесу не гарантує внутрішньої продовольчої безпеки, не відображає експортних можливостей АПК країни.

В Україні останнім часом активізували свою діяльність транснаціональні корпорації агробізнесу, які стримують реформування АПК, що зумовлює руйнування продуктивного потенціалу вітчизняного агробізнесу. Крім того, стримуючими чинниками розвитку виступають монополізм великих торговельних компаній, низька якість сировини та кінцевої продукції, невідповідність системи державного регулювання безпечності харчових продуктів європейським та міжнародним стандартам, неефективна система надання кредитних ресурсів (в т.ч. державної підтримки), а також відсутність ринку землі у поєднанні з мораторієм на продаж сільськогосподарських земель.

Продовольча безпека ґрунтується на таких основних принципах:

1) наявність продовольства: продукти харчування мають бути в наявності в результаті місцевого виробництва, використання запасів (резервів) та/або імпорту;

2) стабільність – продовольство повинно бути у необхідній кількості і пропорціях постійно, незалежно від обставин і змін;

3) ефективність використання – продукти повинні відповідним способом зберігатися, перероблятися, бути якісними, безпечними і корисними для споживачів;

4) доступність – продукти харчування повинні бути доступними для всіх верств населення як у фізичному розумінні, так і за купівельною спроможністю.

Продовольча безпека країни повинна гарантуватися державою. З цього погляду виділяються такі основні її аспекти:

а) соціально-економічний, який означає здатність держави забезпечити продовольчі потреби населення, організувати і утримувати спеціальні резервні продовольчі фонди;

б) політико-економічний, тобто спроможність мобілізувати внутрішні ресурси і агропромисловий потенціал країни для забезпечення цих потреб [15].

Використана література

1. Всеобщая декларация о ликвидации голода и недоедания 1974 г. [Электронный ресурс]: Доклад Всемирной продовольственной конференции, Рим, 5–16 ноября 1974 года (E/CONF.65/20) — Режим доступа: <http://www.un.org/russian/document/declarat/hunger.htm>
2. Римская Декларация о всемирной продовольственной безопасности и План действий Всемирной встречи на высшем уровне по проблемам продовольствия, Рим, 13 ноября 1996 года [Электронный ресурс] / Продовольственная и сельскохозяйственная организация Объединённых Наций — Режим доступа: http://www.rau.ru/observer/N3-4_97/019.htm
3. Балабанов В.С., Борисенко Е.Н. Продовольственная безопасность: (международные и внутренние аспекты). – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2002. – 544 с.
4. Декларация Всемирного Саммита по продовольственной безопасности [Электронный ресурс]: Всемирный саммит по продовольственной безопасности Рим, 16-18 ноября 2009 года / Продовольственная и

- сельскохозяйственная организация Объединённых Наций — Режим доступа: <ftp://ftp.fao.org/docrep/fao/Meeting/018/k6050r.pdf>.
5. С.Бекенов. Критерии оценки продовольственной безопасности
 6. Есипов В. Е., Маховикова Г. А. [Электронный ресурс]: Внутренние и внешние угрозы продовольственной безопасности России. Режим доступа - // www.rustrana.ru/article.php?nid=13867.
 7. Проект Закону України “Про продовольчу безпеку України” [Електронний ресурс]: // www.legality.kiev.ua/1p/docs/draft_laurs/8098.htm.
 8. Комплексна програма підтримки розвитку українського села на період 2015 року (проект) // Економіка АПК.— 2007.— № 1.— С. 3–49.
 9. Басинская М.М. Сущность и индикаторы продовольственной безопасности
 10. Джадралиев Мурат Абаевич Интеграционные инициативы в агропромышленном секторе отдельных стран СНГ http://www.eabr.org/media/img/rus/publications/magazine/no7/n7_2010_4.pdf
 11. Сільське господарство України за 2009 рік. Статистичний збірник. за ред. Остапчука Ю.М.. - К.: ДП «Інформаційно-Аналітичне агентство». – 2010. – 375 с.
 12. <http://www.ukrstat.gov.ua/>
 13. Статистичний щорічник України за 2009 рік. за ред. Осауленка О.Г. - К.: ДП «Інформаційно-Аналітичне агентство». – 2010. – 566 с.
 14. Корчун В.С. Продовольча безпека в Україні і зовнішньоекономічна кон’юнктура. - Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2008. - №6. – С.108-114
 15. Проект Закону України “Про продовольчу безпеку України” // www.legality.kiev.ua/1p/docs/draft_laurs/8098.htm.
 16. Комплексна програма підтримки розвитку українського села на період 2015 року (проект) // Економіка АПК.— 2007.— № 1.— С. 3–49.

Указ Президента РФ «Об утверждении Доктрины продовольственной безопасности Российской Федерации» 01.02.2010 г.

1. .
2. .